

FIRENZÉTŐL LEMBERGIG
AZ ÖRMÉNY APOSTOLI EGYHÁZ ÉS AZ UNIÓ KÉRDÉSE A 15–17.
SZÁZADBAN

Az örmény apostoli egyház és Róma között a kapcsolatfelvétel a 11. században kezdődött, miután az örmény állam a szeldzsukok fennhatósága alá került. A 15. században a korábbi kudarcok ellenére a római egyház tovább próbálta erőltetni az uniót az örmény apostoli egyházzal.¹ Az uniós törekvés azért maradt napirenden, mert mindig akadt az örmény apostoli egyházon belül egy olyan elszánt, általában néhány főpapból álló kis csoport, amely hajlandóságot mutatott az unió elfogadására. Az örmény főpapok egy része az örmény nemzet megmaradását az unióban látta: tisztában volt azzal, hogy népüket és egyházukat iszlám tenger fogta körül. Mint ismeretes: a kilikiai örmény állam 1375-ben megszűnt létezni, az örmények hűbérurai muszlim fejedelmek lettek. A főpapok az uniót bizonyos tekintetben mentsvárnak tartották. Naiv módon abban reménykedtek, hogy az unióval jelentős politikai és katonai segítséget kaphatnak a muszlimok elleni felszabadító háborúban. Jóllehet ez az álláspont sok tekintetben megosztotta az örmény apostoli egyházat.

A firenzei zsinat következményei az örmény apostoli egyházra

A firenzei (pontosabban a konstanz-ferrara-firenzei) zsinat idején VI. Konstantin (1429–1439) (*Konstandin Vahkac'i*) személyében egy latinbarát katolikosz irányítottta az örmény apostoli egyházat. Mihelyt az örmény egyházfő a zsinatról értesült, azonnal útnak indította két tudós papját (vardapetjét), Sargist és Markost, hogy kezdjék meg az uniós tárgyalásokat a latin egyházzal. A kép pap útja Kilikiából Kaffán és Pérán keresztül vezetett Firenzébe. Kaffában egy Basil nevű unitus örmény szerzetes, majd Pérában a latin barát Hiak'intos örmény püspök is csatlakozott hozzájuk.² Ugyanakkor a latin egyház részéről is érkezett hivatalos megkeresés. IV. Jenő (1431–1447) pápa előbb 1433-ban, majd 1437-ben hívta meg a katolikoszt uniós tárgyalásokra.³

Az örmény delegáció végül 1439 augusztusában érkezett meg Firenzébe, ahol rögtön a pápa színe elé járult. Uniós szándékukat mi sem bizonyította jobban, hogy a római pápát az egyetemes keresztyén egyház vezetőjeként üdvözölték.⁴ A delegáció rögtön hozzákezdett az uniós tárgyalásokhoz, és három hónapos megfeszített munka után az örmény egyház nevében kimondták az egyesülést. Az egyesülésről szóló, *Decretum pro Armenis* című dokumentumot eljuttatták a pápához. Az örmény delegáltak 1439. november 22-én mondták ki az ünnepélyes egyesülést a firenzei Santa Maria Novella-templomban.⁵ A templomban jelen lévő örmény papok pedig újból és ünnepélyesen megerősítették a dekrétumban foglaltakat.⁶

A dokumentum valójában a korábbi uniós tárgyalások végzéseit, valamint az 1307–1314 között sis-adanai örmény nemzeti (uniós) zsinat fő szempontjait vette alapul. Ennek fő alapelve az volt, hogy kimondta a római pápa primátusát. Az örmények továbbá proklamálták a Filioque elfogadását, a purgatórium létezését, valamint a monofizitizmus tévnanát.⁷ Olyan kérdésekre, mint például a leendő unitus örmény papok javadalmazása vagy házassága, az egyesüléskor nem tértek ki.

Ezután Hiak'intos püspök, Basil szerzetes, Sargis és Markos vardapetek el-

hagyták Firenzét, és visszatértek hazájukba. Az uniót ugyanakkor az örmény egyház nem erősítette meg, mert 1439 végén elhunyt a latinbarát VI. Konstantin katolikosz. Ezzel kétéves viszály vette kezdetét a főpapi csoportok körében az egyházfői szék elnyeréséért. Kilikiában az egyesüléspártiak *ab ovo* kisebbséget alkottak, de az unióellenes kilikiai többség is konfliktusba került az anyaországi klérussal, mert egyre inkább előtérbe került ekkor az egyházfői szék Örményországba történő visszaköltöztetése.⁸

IV. Jenő pápa nemcsak az örmény katolikosznak küldött hivatalos meghívót a ferrarra-firenzei zsinatra, hanem Lemberg örmény érsekének, II. Grigor Nasredineannak is. Az örmény főpap ugyanis VI. Konstantin katolikosz bizalmasának számított, és a latinpárt egyik vezéregyéniségeként tartották számon.⁹ A katolikus egyház tisztában volt azzal, hogy Lemberg a 14. század közepe óta a legnagyobb európai örmény diaszpóra egyházi és kulturális központja. A pápát a meghívó kiküldésében az is motiválta, hogy az örmények körében nagy tekintélynek örvendő leMBERGI érseknek a zsinatra invitálásával esetleg komoly befolyást lehet gyakorolni az unió megkötésében mind az anyaországi, mind pedig a kilikiai örmény klérusra. Ezt megerősíti az a tény, hogy IV. Jenőnek jó értesülései voltak a leMBERGI örmény érsek jelentős befolyásáról az örmény apostoli egyházon belül, továbbá arról, hogy az érsek kitűnő kapcsolatokat ápolt mind a kilikiai, mind pedig az anyaországi örmény klérussal.

Van olyan hipotézis is, miszerint II. Grigor Nasredinean érsek maga is jelen volt Firenzében az uniós tárgyalásokon, és külön értekezett az örmény delegáltakkal, valamint szerepe lehetett a *Decretum pro Armenis* megfogalmazásában.¹⁰ Jelenlétét a zsinaton azonban semmilyen forrás nem támasztja alá. 1781-es datálással viszont Lembergből előkerült egy olyan irat, amely a leMBERGI örmény küldöttek zsinati jelenlétét igazolja.¹¹ Ebből az iratból végső soron kiderül, hogy az érsek két emberét – akiknek nevét sajnos nem tudjuk – küldte el Firenzébe tárgyalni, azzal a szándékkal, hogy mindenképp segítsék tető alá hozni az örmény apostoli egyház egyesülését.¹² Bár a dokumentumban egy komoly kronológiai hiba található: 1439 helyett ugyanis 1429-et jelölte meg, de ez nem változtat azon, hogy Lemberg örmény érsekének közvetett módon – azaz delegáltjai révén – szerepe volt az uniós tárgyalások alakulásában.

Az unióról IV. Jenő pápa informálta III. Ulászló (1434–1444) lengyel királyt is. Az uralkodó természetesen örömmel vette tudomásul, hogy örmény alattvalói immár a latin egyház hívei, és gratulált IV. Jenő pápának, hogy sikerült meggyőznie a lengyelországi örményeket. Az unió megkötése ráadásul – első pillantásra – kedvező eredményeket hozott az örmények számára: 1440-ben a lengyel uralkodó megerősítette, illetve kiszélesítette az örmények kereskedelmi és önkormányzati kiváltságait.¹³

IV. Jenő pápa az európai nagyhatalmak uralkodóit is értesítette az örmények firenzei uniójáról, hangsúlyozva, hogy a legnagyobb tekintélynek örvendő keleti egyházak is elfogadták az egyesülést. Ezenfelül ki kell emelni, hogy az örmény uniónak volt még egy komoly hozadéka: a kaffai örmény közösség szintén deklarálta az uniót. Ennek keresztülvételében egyrészt a zsinaton részt vett kaffai örmény küldött szerzett nagy érdemeket, másrészt a 14. század közepe óta a Kaffában tevékenykedő unitus Fratres Uniatores kongregáció is komoly befolyással rendelkezett a krími örmény közösségen belül, mintegy előkészítve az egyesülést. A pápa 1439. december 15-én *Decisiones pro Dioecesi Armena Caffensi* címmel dekrétumot adott ki a kaffai örmények számára. Ebben szigorúan megtiltotta, hogy az ottani latin szertartású papok inzultálják az örményeket, valamint hogy újrakereszteljék az áttért és unitus örményeket.¹⁴

Végezetül fel kell tenni azt a kérdést: milyen eredményeket hozott a konstanz-ferrara-firenzei unió az örmény apostoli egyházra nézve? Legegyszerűbb és talán a legfrappánsabb válasz az volna, hogy valójában semmilyen. De ez túl egyszerű, és sarkított megfogalmazás lenne. Örményországban a klérus nem fogadta kitérő lelkesedéssel az uniót. Az egyház képviselői nemzeti egyházuk különállásának feladását látták benne. Az unió kapcsán azzal korhólták a Kilikiában székelő örmény katolikoszt, hogy nem tett mást, mint szolgáló módon behódolt a latinok és a görögök egyházának. Ezért nyomást akartak gyakorolni a kilikiaiakra, és hangot adtak annak a követelésüknek, hogy az örmény egyházfői székek azonnal vissza kell költöznie Örményországba. Ha továbbra is Kilikiában marad, a mindenkori örmény egyházfő ki lesz téve mind a latin, mind a görög egyház kénye-kedvének.¹⁵

Az unió elfogadását végül megakadályozta VI. Konstantin katolikosz váratlan halála. Utódja, IX. Gergely (1439–1444) (*Grigor Musabēgan*) teljes mellszélességgel támogatta az uniót, melyet a pápának 1440. szeptember 4-én Kairóból írt latin nyelvű levelében is igyekezett megerősíteni.¹⁶ Az új katolikosznak viszont az unió kapcsán legitimitációs problémákkal kellett megküzdenie. Az anyaországi klérus uniópártisága miatt ugyanis nem ismerte el katolikosznak. Sőt 1441-ben, Örményországban külön katolikoszválasztó szinódust hívtak össze, ahol I. Kirakoszt (1441–1444) (*Kirakos Virapec'i*) választották meg minden örmények katolikoszának. Az újonnan megválasztott örmény egyházfő pedig nem ismerte el IX. Gergelyt, ráadásul az unió esküdt ellensége volt, és elutasította a konstanz-ferrara-firenzei zsinat határozatait.

I. Kirakosz ultimátumot intézett a kilikiai klérushoz. A kilikiai örmény egyházat kiátkozással fenyegette meg, amennyiben elfogadja a konstanz-ferrara-firenzei uniót, valamint nem tekinti semmisnek IX. Gergely katolikosz megválasztását. A kilikiai örmény klérus kínos választás elé került: vagy leváltják IX. Gergelyt, és elismerik I. Kirakoszt, vagy továbbra is támogatják a latinbarát és uniópárti katolikoszt, amivel az egyházszakadást is megköcköztetik.¹⁷

Választásukat némileg megkönnyítette IX. Gergely 1444-ben váratlanul bekövetkezett halála. Ezután a kilikiai örmény klérus a „latinpártot” ugyan háttérbe szorította, de továbbra sem volt hajlandó elismerni az anyaországi I. Kirakosz katolikoszt. Az örmények Kilikiában az unióellenes I. Karapetet (1444–1459) (*Karapet Sisc'i*) választották meg egyházfővé. Ez persze nem oldotta fel az ellentéteket, sőt a kilikiai katolikoszválasztás az egyházszakadás szélére sodorta az örményeket. A kritikus helyzetet még inkább súlyosbította, hogy az egymás megválasztását el nem fogadó két katolikosz kölcsönösen kiátkozta egymást. Ennek az volt az elsődleges oka, hogy a kilikiai örmény klérus nem akart Örményországba visszatérni, mert tisztában volt azzal, hogy nincs komoly támogatottsága az anyaországi örmények körében. Az örmény egyházszakadásról a latin egyháznak ekkor még semmilyen tudomása sem volt. Sőt Róma a Kilikiában maradt örmény katolikoszt továbbra is unitus egyházfőként tartotta számon.¹⁸

Más volt a helyzet a Krím félszigeten található Kaffában, ahol az egész örmény közösség elfogadta az uniót. Sőt a zsinaton részt vevő kaffai illetőségű Basil unitus szerzetes még térítésekbe is kezdett, amelyeknek egyik kézzel fogható eredménye volt, hogy Tigranakert (Diyarbakir) örmény érseke, Mkrtiç' Našaš áttért a katolikus hitre. A krími örmény unitus egyház 1475-ig virágzó közösség volt, amikor is az oszmánok elfoglalták Kaffát. A krími örmények többségét ekkor Konstantinápolyba telepítették át, ahol sokan közülük visszatértek az örmény apostoli hitre. A krími

unitusok kisebbik része pedig Pérában telepedett le.¹⁹

A lengbergi örménység helyzete az unió megkötése után érdekesen alakult. II. Grigor Nasredinean érsek, miután delegáltjaitól értesült az unió megkötéséről, azonnal hozzáfogott, hogy az egyesülést az egész lengyelországi örmény közösséggel elfogadtassa.²⁰ Annak ellenére, hogy a lengyel királyi udvartól és az egyháztól komoly politikai segítséget kapott, nem volt könnyű dolga.²¹ Igaz, az erre vonatkozó források hiányában nem lehet pontosan megállapítani, milyen viták zajlottak a közösségen belül az unió elfogadásáról. II. Grigor Nasredinean érsek erőfeszítései mindenestre eljutottak a pápa fülébe is, aki valóságos dicshimnuszt zengett az érseknek az unió elfogadtságáért tett erőfeszítéseiről.²²

Az egyesülés ennek ellenére kudarcot vallott. Az érsek 1440-ben vagy 1441-ben elhalálozott. Lemberg pedig nem vonhatta ki magát az anyaországban és Kilikiában lezajló döntő változások alól. II. Grigor Nasredinean érsek utódja a lengyelországi születésű Awedik Ilovc'i lett, aki viszont kérlelhetetlen és könyörtelen ellensége volt az uniónak. Ráadásul Awedik Ilovc'i érsek az anyaországi klérus támogatását is maga mögött tudhatta, hiszen kinevezését I. Kirakos katolikosztól kapta.²³ Így Lemberg szembekerült Kilikiával.

A firenzei unió azért volt az örmények szemszögéből sikertelen, mert hivatalosan egyik örmény egyházfő sem hagyta jóvá, vagy szentesítette az egyesülési dokumentumot. Még azok a katolikusok sem írták alá, akik eredendően támogatásukról biztosították az uniót. Végezetül 1439-ben az örmény egyházfők mögött nem sorakozott fel egy olyan jelentős erő, amely hajlandónak mutatkozott volna az unió feltétel nélküli elfogadására. Az örmény egyház vezetői mindig is azzal dicsekedtek, hogy igaz követői voltak a Szentírásnak és a korai egyházatyáknak. Dogmatikai és doktriner kérdésekben mindig is igen konzervatív álláspontot képviseltek, és minden egyes unió kísérletben az örmény apostoli egyház által ébren tartott nemzeti hagyományokat látták veszélyeztetettnek. Új egyházi fogalmaktól, formuláktól vagy interpretációktól általában véve is elzárkóztak. Az örmény egyház 4–6. században kialakult tradíciói és tanításai az örmény nemzettudat integráns részeivé váltak. Talán ez magyarázza az előbb említett konzervatív álláspontot, amely mindenféle külső behatást, azaz unió kísérletet – mind Konstantinápoly, mind Róma részéről – az örmény egyház és a nemzet elleni árulásnak tekintett. Ez a gondolkodás néhány kivételtől eltekintve a 15. században teljesen megcsontosodott.

Az anyaországi egyház és az unió kérdése a kora újkorban

Az örmény egyház a kora újkorban történetének egyik legválságosabb korszakát élte át. A katolikusok a helyi muszlim emírek politikai játékszereivé váltak. A gondokat még tetézte, hogy a megosztottság tovább fokozódott. 1461-ben II. (Hódító) Mehmet (1451–1481) szultán a birodalomban élő örmény közösségek nyomásának engedve, a korábbi brusszai örmény püspökségből létrehozta a konstantinápolyi örmény patriarchátust, melynek pátriárkája minden örmények egyházfőjének tekintette magát. Ráadásul az Anatóliában, a Van-tó szigetén Alt'amar érseke 1475 óta szintén egyházfőnek, azaz katolikusnak nevezte magát.²⁴ A 16. század elején, az oszmán–perzsa háborúk idején Örményországot kettéosztották. 1519-ben I. (Vad) Szelim (1512–1520) szultán Csaldíránál megverte a perzsa seregeket, és ezzel a Kaukázuson túli területek jelentős része is oszmán befolyás alá került. Így az örmény térség nagyobb része az Oszmán Birodalom fennhatósága alá, kisebb, keleti része pedig Karabagh (*Arcax*)

tartománnyal együtt a Szafavida Perzsiához került.

A 16–17. század folyamán az örmény egyházfők képviselték az örménység érdekeit mind az oszmán Porta, mind a Szafavida sah képviselőinél.²⁵ Egyik legfontosabb feladatuk az évenkénti fejadók begyűjtése és eljuttatása volt az oszmán, illetve a perzsa udvarba. Nemzeti és kulturális szempontból az örmény apostoli egyház együtt tartotta az örmény népességet. A politikai széttagolódás miatt ismét előtérbe került a kapcsolatok felvétele a nyugati keresztyén államokkal. Az örménység körében ugyanis még mindig elevenen élt a kilikiai királyság korából áthagyományozódott történeti legenda, miszerint a nyugati keresztyén egyház, valamint a nyugati fejedelmek fogják Örményországot megszabadítani az iszlám uralomtól. A 16. század közepén pedig az örmény egyházon belül már komoly támogatottságot élvezett a nyugati katolikus egyházzal való egyesülés gondolata.²⁶

A trienti zsinat (1545–1563) nemcsak a reformáció kihívásaira fogalmazta meg válaszait, hanem a zsinati atyák komoly figyelmet szenteltek az általuk schizmatikusnak és eretneknek tartott keleti egyházaknak. A római katolikus egyház a Szentszék fennhatósága alatt szerette volna egyesíteni a régi keleti egyházakat. Ráadásul Róma a „pogány” Oszmán Birodalomban élő keleti keresztyének védnökeként is igyekezett önmagát feltüntetni. Az 1540-es évek vége felé jutott el Örményországba a trienti zsinat híre, és tulajdonképpen ez készítette V. István katolikuszt (1542–1564?) (*Step'anos Salmastec'i*) arra, hogy székhelyéről, Ęjmiacinból ellátogasson Rómába és Trientbe, segítséget kérve a keresztyén Nyugattól.²⁷ Az örmény egyház az unió alatt inkább politikai, mint dogmatikai egyesülést értett. Tisztában volt azzal, amennyiben csak dogmatikai és teológiai kérdésekre terelődik a szó, akkor az egész kísérlet zátonyra fut, ahogy ez a kilikiai uniók esetében is történt. V. István az unióban inkább politikai lehetőséget látott és keresett. Teológiai fejtegetésekbe tehát nem kívánt bocsátkozni, különös tekintettel a khalkédóni zsinat megítélésére, valamint Jézus Krisztus emberi vagy isteni természetének kérdésére.

V. István 1548-ban, Lemberg érintésével érkezett Rómába, és III. Pál (1534–1549) pápával eszmecserét folytatott az unióról.²⁸ A tárgyalások – úgy tűnt – eredményesen végződtek. V. István hajlandóságot mutatott az unióra Rómával, de magának az uniónak a konkrét menetrendjét nem állapították meg. A római pápa ígéretet tett arra, hogy az európai uralkodóknál közbenjár az örményeknek nyújtandó katonai és anyagi segítség ügyében. Mint ismeretes, ezt az akkori politikai helyzet nem tette lehetővé. Ugyanakkor III. Pál pápa felkérte a katolikuszt, hogy látogasson el Trientbe, és fejtsse ki a zsinaton az unióval kapcsolatos nézeteit.²⁹

Közben azonban meghalt III. Pál pápa, így az örmény egyházfő Rómában maradt. Az új pápa, III. Gyula (1550–1555), elődjéhez hasonlóan, szívélyesen tárgyalt V. Istvánnal, és megújította a meghívást a trienti zsinatra. Az örmény egyházfő 1551 áprilisában érkezett a zsinatra, ahol beszédének igen nagy sikere volt, mivel V. István kifogástalan latinsággal adta elő az örmény egyház uniói törekvéseit és az örmény nép helyzetét.³⁰ V. István látogatása és felszólalása igen komoly rokonszenvet keltett a zsinaton részt vevő püspökök és teológusok körében, ám eredmény nem született: csupán felvetették az örmény apostoli egyház uniójának kérdését, de konkrétumok nélkül.³¹ Anélkül, hogy V. István bármilyen támogatásra ígéretet kapott volna, 1552-ben visszautazott Örményországba. A katolikuszt ismét Lemberg érintésével kívánt visszatérni örményországi székhelyére, de a városban megbetegedett és nem sokkal később elhunyt.³²

V. István római látogatása során ígéretet tett arra, hogy római katolikus misz-

szionárius szerzetesek telepedhetnek le és tevékenykedhetnek a történeti Örményország területén. A 16. század végén és a 17. század elején a katolikus szentszéki látogatásának eredményeként Örményországban a római katolikus egyház missziója ténnyé vált. Ferencesek, teatinusok, Ágoston-rendiek, karmeliták, Domonkos-rendi, illetve jezsuita szerzetesek végeztek térítők munkát az örménység körében.³³

Az örmények áttérítésére erőfeszítéseket tett a konstantinápolyi egyetemes görög patriarchátus is, amely az oszmán hódítás után a birodalomban élő összes keresztény fejeként lépett fel. A görögök térítőtevékenysége általában eredménytelenül végződött, amelynek nyilvánvaló oka a két egyház közötti, több évszázadra visszanyúló teológiai ellentétekben kereshető. A konstantinápolyi patriarchátus többször konfrontálódott az általa eretneknek tartott örmény apostoli egyházzal.³⁴

A 17. század elején az örmény apostoli egyházat egyidejűleg két egyházfő is irányította: V. Dávid (1587–1629) (*Dawit' Vataršapatec'i*) és Melkiszedek (1604?–1630?) (*Melk'isēr' Garnec'i*). Eredetileg V. Dávid volt az örmény egyház legitim vezetője, ám az adók begyűjtése kapcsán több ízben is korrupció vádjával illették az oszmán és a perzsa hatóságok. Ugyanakkor az örmény krónikák felhívják a figyelmet arra, hogy a katolikus hatalmának megingatásában komoly szerepet játszott Melkiszedek püspök, aki főpappá történt kinevezése előtt a szultáni udvarban V. Dávid katolikus legátusa (*nwirak*) volt.³⁵ Természetesen az egyházfőség nem pusztán spirituális, hanem komoly gazdasági hatalmat is jelentett, mivel az évenkénti fejadók beszédése során jelentős összegek folytak be az örmény egyházfő kincstárába, aki gyakorta kísértést érzett a fejadók bizonyos hányadának egyéni célokra történő felhasználására.³⁶

Az egyházfők vitáját rövid időre megzavarta az 1603–1604. évi oszmán–perzsa háború, amikor is a perzsa I. (Nagy) Abbász (1589–1629) sah jelentős területeket foglalt el az Oszmán Birodalomtól: többek között az akkori Örményország központi területeit, Naxijewant és az Ararát-medencét.³⁷ I. Abbász sah, egy esetleges oszmán ellenoffenzívától tartva, az újonnan elfoglalt területek lakosságát – mintegy 350 000 örményt – Perzsiába telepítette át.³⁸ Az örmény apostoli egyház bizonyos körei felszabadítóként üdvözölték a perzsa csapatokat, és hűségesküt tettek a perzsa uralkodónak. Közöttük volt Melkiszedek, akit a perzsa sah örmény katolikusnak nevezett ki.³⁹ V. Dávid ezt a döntést nem fogadta el; arra hivatkozott, hogy Melkiszedek a begyűjtött adókat visszatartotta. Továbbá azzal a váddal illette őt, hogy az örmény mártírok és szentek ereklyéit jó pénzért eladta az „eretnek” latin papoknak.⁴⁰ I. Abbász sah V. Dávidot élete végéig házi őrizetben tartotta, és továbbra is Melkiszedeket tekintette az örmény egyház vezetőjének. V. Dávidot, erős ellenőrzés mellett, a sah a Perzsiába áttelepített örmények spirituális vezetésével bízta meg.⁴¹

Melkiszedek még kinevezése előtt, 1602-ben felvette a kapcsolatokat Rómával. VIII. Orbán pápához intézett levelében felvetette, ha elismerik őt az örmény egyház vezetőjének, akkor egyházával és gyülekezetével csatlakozik Rómához.⁴² Nyolc évvel később, 1610-ben bizalmasával, Zakariás vardapettel egy levelet küldött Rómába.⁴³ Ebben Melkiszedek hűséget tett az örmény egyház nevében a Szentszéknek.⁴⁴ 1613 tavaszán az örmény pap újból megjelent a Szentszéknel, és Melkiszedek megbízásából folytatta az uniós tárgyalásokat.⁴⁵ Ugyanennek az esztendőnek a végén Melkiszedek a főpásztori központban ünnepélyesen fogadta a pápa küldöttségét, elfogadta a római katolikus egyház tanításait, és hivatalosan is hűségesküt tett Rómának.⁴⁶ Melkiszedek lépéseiről csak szűkebb, bizalmas körét értesítette, és az unióval kapcsolatban figyelmen kívül hagyta a két egyház tanításából fakadó különbségeket: a

khalkédóni zsinat értelmezését, a nikaia-konstantinápolyi hitvallást, valamint az eukharisztiaát.⁴⁷

Róma nem nagyon bízott az örmény főpapban, mivel a Szentszék jelentéseiből kitűnik, hogy Melkiszedeknek nem volt nagy tábor a unióellenes örmény egyházon belül, és karrierje elsősorban I. Abbász kegyétől függött.⁴⁸ Ezért Róma újabb hűségnyilatkozatot várt el Melkiszedektől, aminek a főpap 1623-ban eleget is tett.⁴⁹ Emellett az örmény egyház legszentebb ereklyéjét, Világosító Szent Gergely (301–327) „szent jobbát” kicsempésztette, és hűsége zálogaként eljuttatta Rómába. Ez a cselekedete óriási felzúdulást okozott az örmény apostoli egyházon és főképpen az alsóbb kléruson belül.⁵⁰ Személyével kapcsolatban ismét felmerült a család vádjá, mivel az örmények fejadóját évek óta nem szolgálhatta be a perzsa udvarnak, ezért I. Abbász Iszfahánba, a Szafavida fővárosba idézte.⁵¹ Melkiszedek ellenkatholikosz, miután kézhez kapta a sah törvényt elé idéző levelét, tartván az esetleges felelősségre vonástól, 1624-ben összes vagyonával és néhány hívével a lengyelországi Lembergbe menekült.⁵²

A Melkiszedek által folytatott felelőtlen és „csapodár” egyházpolitika az ellenkatholikosz megfutamodásával gyakorlatilag megbukott Örményországban. Az új örmény egyházfő, III. Mózes (1629–1632) (*Movsēs Tat’ewac’i*) katolikosz annak ellenére, hogy szívélyes viszonyban állt a római katolikus egyház örményországi és perzsiai misszióival, helytelenítette Melkiszedek politikáját, és az egyesülést semmisnek tekintette.⁵³ Róma – minden Melkiszedek személyével kapcsolatban felmerült kételye ellenére – az 1602-ben, 1610-ben, 1613-ban és 1623-ban Melkiszedek által megkötött örmény uniókat (főleg a legutolsót) úgy fogadta el, mint az egész örménység egyesülését Rómával.

Nikol Torosowicz érsek lemergi uniója

Oscar Halecki szerint Lengyelország a kora újkorban a viszonylagos vallásszabadság földje volt: miközben Nyugat-Európában vallási háborúk és üldöztetések dúltak, a lengyel nemesi köztársaság területén a felekezetek között békét hirdettek. A vallási viták békés megoldását, valamint a vallásszabadságot a lengyel fő- és köznemesség, mint a reformáció elkötelezett híve, elsősorban azért követelte, mert „ezt is szabadságjogai szerves és elválaszthatatlan részének tartotta. A vallási béke létrejöttében a litván–lengyel unióból adódó sajátos vallási helyzetnek is jelentős szerepe volt. Az Erdélyi Fejedelemség mellett, mely a szabad vallásgyakorlás szigetének számított, a lengyel–litván unió volt az egyetlen olyan politikai entitás Európában, ahol a különböző felekezetű és etnikumú népek már a reformáció korszakát megelőzően is viszonylagos békében éltek egymás mellett. Latin szertartású katolikusokon, ortodoxokon, zsidókon, muszlimokon kívül örmény apostoli hitűek is nagy csoportban, szép számban képviselték magukat az ország területén.”⁵⁴

Lengyelországban az örménység jelentős közösséggel rendelkezett, amely a legtehetősebb volt a diaszpórán belül. A mai Podólia és Galícia területén a 13. századtól kezdve nagy számban jelentek meg örmény menekültek, akik az úgynevezett észak-levantei kereskedelmi útvonal mentén hozták létre közösségeket. A galíciai örménység történetében döntő momentumnak bizonyult a halicsi fejedelemség lengyel meghódítása 1346-ban. III. Kázmér (1333–1370) az újonnan meghódított területet igyekezett minél gyorsabban a lengyel államba integrálni. A király az ott meglepedett, illetve folyamatosan meglepedő örményekben partnerre talált: erős

kereskedő-kézműves, városlakó társadalmi csoportot látott bennük, amely képes a korabeli Lengyelország gazdasági fejlődésének katalizálására.

Az uralkodó 1356-ban kiadott dekrétumaiban a királyság egész területén szabad kereskedelmi jogot biztosított az örményeknek, és megadta nekik az apostoli örmény vallás szabad gyakorlásának jogát.⁵⁵ 1365-ben a lembergi örmény érsekség felállítását is támogatta. Lemberg nyomdájával és iskoláival az örmény kultúra fontos mentsvára lett. A lembergi örmény érsek mindvégig (az 1441. évi örmény schisma után) a hivatalos ējmiacini egyházfőt ismerte el egyedül katolikosznak, de gyakorlatilag a saját maga ura volt. A vallásgyakorlás szempontjából kiemelkedő jelentőségű, hogy az örmény közösségnek főpapválasztó joga (*ius eligendi*) volt, melyet 1365-ben a lengyel királyi udvarnál, valamint az akkor Kilikiában székelő örmény egyházfőnél eszközöltek ki maguknak.⁵⁶ Ennek értelmében maga a közösség választja meg főpapjait, akiknek megválasztását a lengyel király és az örmény katolikosz azonban jóváhagyja.⁵⁷

A város örmény közössége a 15. századra felértékelődött, mivel az anyaországban zajló egyházjogi viták miatt Lemberg örmény érseke is meghívót kapott a ferrara-firenzei unió zsinatra, és az ott jelen lévő örmény klerikusokkal egyetemben az érsek is támogatta az örmény egyház egyesülését. II. Grigor Nasredinaean érsek azonban nem sokkal a zsinat után elhunyt. Helyére Awedik Ilovč'i került, aki hevesen ellenezett mindenféle uniót, így egyházmegyéjét továbbra is a keleti örmény apostoli hagyományok szerint kormányozta.⁵⁸

A lengyelországi örménység a 17. század első feléig viszonylagos vallási toleranciát élvezett. Az anyaországi tragédiák miatt ráadásul sokan menekültek ide. A korabeli források tanúsága szerint mintegy hetvenezer örménnyel számolhatunk ekkor Lengyelországban. Ahogy azt korábban már említettük, az unitus Melkiszedek ellenkatholikosz a felelősségre vonás elől Lembergbe menekült, ahol egykori tanítványa, Nikol Torosowicz (1627–1681) fogadta. Nemcsak egykori diákja, hanem a lengyel jezsuiták is szívesen látták, akikkel hamarosan szívélyes kapcsolatot épített ki.⁵⁹

A lengyelországi örmény közösség – ezen belül pedig elsősorban a klérus – azonban nem rokonszenvezett a városban váratlanul felbukkant ellenkatholikosszal. Attól tartottak – joggal –, hogy Melkiszedek részt kíván venni a helyi közösség vallási vezetésében. Az ellenkatholikosz partnerre is lelt volt tanítványában az egyházi irányítás átvételében. Ezért 1627. január 3-án Melkiszedek Torosowiczot titokban pappá szentelte, majd érsekké nevezte ki a lembergi Szent Kereszt-monostorban.⁶⁰ A kinevezést az örmény közösség vezetői, főleg a lembergi örmény bíró, az *azgapet*, Zacharia Bernatowicz ellenezte, hangsúlyozva, hogy Torosowicz fiatal kora és teológiai képzettségének hiányossága miatt nem alkalmas az érseki feladatok ellátására. Azzal is megvádolták, hogy magát a felszentelést is megvásárolta.⁶¹

Torosowicz felszentelése előtti életéről keveset tudunk. Lemberg egyik legtehetősebb örmény kereskedőfamíliájából, a Torosowicz klánból származott. Konstantinápolyban és Örményországban megkezdett teológia tanulmányait sohasem fejezte be.⁶² A közösséggel kialakult feszült viszonya miatt a lembergi jezsuitákhoz menekült, és a rendház vezetőjének kezébe letette a katolikus hitvallást.⁶³

A rendház hamarosan értesítette a Szentszéket hitvallásáról, így ettől kezdve őt a város unitus örmény érsekének tekintették. Ezt követően az egyház támogatásával együtt nekilátott a lengyelországi örménység katolizálásának. Az örmény klérus nem fogadta őt kitörő lelkesedéssel, és heves ellenállást fejtett ki Torosowicz uniója ellen.

Sokukat közülük az érsek bebörtönöztetett, és megveretett. Hasonlóan járt el a közösség ellenszegülő világi vezetőivel is. Ráadásul az érsek elsősorban a gyülekezetek áttérítésére törekedett, ezáltal igyekezett kikerülni az örmény apostoli vallású papokat.⁶⁴ Amikor a közösség tudós papokat hívott az anyaországból, hogy vizsgálják ki az ügyet Lembergben, Torosowicz a delegátusok előtt ünnepélyes esküt tett arra, hogy már megbánta korábbi tettét, és hogy ő maga, illetve egyházmegyéje hű marad az örmény apostoli egyházhoz és a katolikoszhoz. Az eskü azonban kérészetlűnek bizonyult, mivel az érsek csak időt akart nyerni, hogy kijátssza az ügyében nyomozó örmény papokat.⁶⁵

Torosowicz a lengyel klérus, valamint a Szentszék hathatós támogatásával tovább folytatta uniós egyházpolitikáját. Ezért az örmény apostoli egyház a kérlelhetetlen szigoráról ismert Grigor Kesarac'i érseket, volt konstantinápolyi örmény pátriárkát küldte Lengyelországba, akit azonban, amikor Kameniec-Podolski városába érkezett, a lengyel hatóságok Torosowicz háttér munkájának köszönhetően mint állítólagos oszmán kémeket kiutasítottak az országból. Válaszul Kesarac'i érsek anatómát (*nzovum*) mondott Torosowicz érsekre és mindazokra, akik őt követni szándékoztak. A lengyelországi örmény közösség más kiutat nem látva, a katolikoszhoz fordult jogorvoslatért és segítségért. III. Mózes örmény egyházfőnek 1631. július 25-én kelt levelükben felhívták a katolikosz figyelmét, hogy Torosowicz érsek fiatal kora és tapasztalatlansága folytán nem képes ellátni az érsekséget, továbbá el kívánja szakítani a főegyházmegyét az örmény apostoli egyháztól.⁶⁶

A katolikosz választás elé állította az érseket: vagy aláveti magát a vizsgálatoknak, vagy hivatalától megfosztva örökre száműzik az örmény apostoli egyházból. Az érsek tisztában volt azzal, amennyiben a vizsgálatokat lefolytatják ügyében, akkor biztos, hogy elveszti hivatalát.⁶⁷ Ezért más kiutat nem látva, a város Domonkos-rendi kolostorába menekült, amelynek templomában újból kimondta és megerősítette a katolikus hitvallást.⁶⁸

Két esztendővel később Torosowicz érsek visszatért néhány hívével az örmény negyedbe, és a hatóságok segítségével lefoglalta a katolikus egyház számára a Szent Istenszülő (*Surb Astuacacin*) érseki székesegyházat. Körlevelet bocsátott ki, amelyben minden olyan örmény egyházi és világi személyt egyházi átok alá helyezett, aki nem ismerte el az uniót. Sőt eretneknek nyilvánított minden olyan örmény papot, aki nem mutatott hajlandóságot az egyesülésre, valamint érseki hatalmának elismerésére. A körlevél nem érte el a célját. Így az érsek a világi hatóságok támogatásával erőszakos térítésekbe kezdett, melyek során kemény és embertelen kínzások közepette bírták rá az örmény híveket a katolikus hit elfogadására.⁶⁹ Ezeknek a mintegy tizenöt esztendőn keresztül zajló akcióknak a következtében az örmény közösség jelentős része az ország elhagyása mellett döntött.

A lengyel királyi udvar sokáig háttérből támogatta az uniót, azonban a kieroszakolt térítések, illetve számos örmény pap és világi tisztviselő kínhalála mindenképp beavatkozást igényelt. IV. Ulászló (1632–1648) lengyel király az ügy kivizsgálására bizottságot állított fel, amely erőszakos módszerei miatt megróttá az érseket, de lényegében nem marasztalta el Torosowiczot. A bizottság érdemben ezzel az ügygel többet nem is foglalkozott. IV. Ulászló utódja, János Kázmér király az uniót kész tényként kezelte, továbbá szükségtelennek és haszталannak látta, hogy bármilyen bizottság is vizsgálatokat folytasson le az örmény unió ügyében.⁷⁰

Az örményországi zavaros helyzetben az örmény apostoli egyház nem tudott kellőképp koncentrálni a lengyelországi történésekre. Jelentős szerepet játszott

egyrészt ebben a nagy földrajzi távolság, valamint az információáramlás lassúsága, továbbá a megbízható hívek hiánya. Ráadásul az örmény apostoli egyház az oszmán és a perzsa fennhatóság alatt a pusztá létéért volt kénytelen küzdeni, így az örmény egyházfők nem tudtak befolyást gyakorolni Torosowicz uniójára. Kezdték beletörődni abba, hogy Lemberg örmény érseksége – és így a lengyelországi közösség is – elvész az örmény apostoli egyház számára.

Torosowicz érsek és híveinek kegyetlensége ugyanakkor a Szentszék nemtetszését is kiváltotta. A Szentszék missziókat koordináló szerve, a Sacra Congregatio de Propaganda Fide 1639-ben Paolo Piromalli – aki korábban Örményországban teljesített missziós szolgálatot – Domonkos-rendi szerzetest küldte Lembergbe az ügy kivizsgálására. Maga Piromalli kitűnően beszélt örményül, és tárgyalásba bocsátkozott az unióellenes örmények képviselőivel, és magával Torosowiczcsal. A szerzetes 1640. április 20-án készült jelentésében nem keresztyéni magatartása miatt elmarasztalta az érseket, és teológiai felkészületlensége miatt a leváltását sürgette.⁷¹ Az érsek sejtette, hogy Piromalli terhelő jelentéseket készített róla, így 1642-ben a Szentszékhez fordult, és kérte, hogy Piromallit helyezték át Lembergől, mert állandóan zaklatta őt.⁷² Ezután nem sokkal Piromallit visszaküldték Örményországba, ahol rövidesen Naxijewan címzetes latin püspökeként, majd 1664-től címzetes érsekeként a domonkosok örményországi missziófőnöke lett.⁷³

A vizsgálódások ellenére Torosowicz több mint fél évszázadig állt az érsekség élén. Az 1640-es évek vége felé annyira tarthatatlannak vélte a helyzetét, hogy az érsek újabb gesztust tett az örmény apostoli egyház irányába. Torosowicz megbánást tanúsított és 1652-ben hűségnyilatkozatot tett I. Fülöp (1633–1655) (*P'ilippos Atbakec'i*) örmény egyházfőnek.⁷⁴ A katolikusok látszólag örömmel konstataáltak az érsek lépését, de nem bíztak meg benne, és pusztá hitegetésnek tartotta az érsek gesztusát. Az örmény egyházfő azért sem hitt az érsek őszinteségében, mert Örményországba eljutottak az érsek erkölcstelen életviteléről szóló jelentések. Az egyházi kincsek és régi illuminált kódexek elkótyavetyélése, az öncélból beszédett adók, a nagy összegű szentszéki segélyek hanyag kezelése, valamint élettársi kapcsolata egy nővel – melyből három gyermek is született – mind az örmény apostoli egyház, mind a Szentszék szemében elítélendő cselekménynek tünnek.⁷⁵

Eközben a Szentszék tudomására jutott, hogy Torosowicz érsek visszamondta az uniót. A mai napig is rejtély, miért nem tett határozottabb lépéseket a Propaganda Fide és a pápai kúria ekkor az érsek elmozdítására. Talán az unióban játszott szerepe miatt, vagy mert a lengyel katolikus egyház mindvégig kitarított mellette. A botrányos életvitel ugyanakkor szemet szűrt a Szentszéknek. A Szentszék 1664-ben Örményországból Lembergbe küldte Clemente Galano (1610–1666) itáliai misszionáriust, teatinus szerzetest, hogy bocsátkozzon tárgyalásokba a renitens érsekkel. A tudós szerzetes ideális partnernek bizonyult: jól ismerte az örmény egyház korabeli viszonyait, sőt jól beszélt az örmény nyelvet is, hisz évekig tanította az örmény papnövendékeknek a latin nyelvet és a latin egyház dogmatikáját az éjmiacini szemináriumban.⁷⁶ A Szentszék célja Galano küldetésével az volt: először, hogy ellensúlyozza Torosowicz érsek befolyását (a szerzetest potenciális jelöltként számba lehet majd venni az érsek esetleges leváltása után); másodsor pedig, hogy teatinus rendtársaival együtt papneveldét szervezzen az unitus örmények számára. Ez utóbbit pedig sikerrel végre is hajtották a Collegium Armenum (*Collegio Armeno*) megalapításával, amelynek Galano 1666-ban bekövetkezett haláláig első prefektusa is volt.⁷⁷

Torosowicz Galano halála után rövid időre fellélegezhetett, de a Szentszék még inkább ellenőrzése alá akarta őt vonni. A pénzügyi visszaélések gyanúja miatt az 1660-as évek végén az érseket a Szent Hivatal kihallgatásra rendelte Rómába. Az érsek csak a harmadik felszólításra volt hajlandó eleget tenni a kérésnek. 1668-ban Rómába indult, ahol mintegy nyolc évet töltött. Rómában a Szent Hivatal nem marasztalta el az örmény főpapot, mert nem tudták rábizonyítani az ellene felhozott vádakat. Mivel sem a Szentszék, sem a Szent Hivatal nem bízott meg benne, 1675-ben Vardan Hunaneant (1644–1715) és egy másik fiatal örmény unitus papot, Theodor Wartanowiczot (1643–1692) kísérőül az érsek mellé rendelték.⁷⁸ Sőt Vardan Hunaneant – akit Epiphania címzetes püspökévé szenteltek fel – érseki koadjutornak szánták Torosowicz mellé.⁷⁹ A Szentszék azzal a nem titkolt szándékkal küldte a két papot Lembergbe, hogy ellenőrizzék, illetve sakkban tartsák Torosowiczot. Nem volt titok, hogy a hithű katolikus Hunaneanban elsősorban Torosowicz potenciális utódját látták. Ez nem kerülte el Torosowicz figyelmét sem.⁸⁰

Az érsek egyiküket, Wartanowiczot, csakhamar hívévé tette.⁸¹ A rendíthetetlen hithű örmény unitus főpapban, Hunaneanban viszont egyértelműen riválist látott, és mindent elkövetett, hogy Lembergben ellehetetlenítse őt.⁸² Ezt Torosowicz érsek könnyen megtehetette, hiszen a városban az összes fontos egyházi intézmény élén az ő emberei állottak. Emiatt 1678-ban Hunanean püspök a Szentszékhez fordult az áthelyezését kérve, és nem sokkal később Havasalföld érintésével Örményországba távozott.⁸³ A Szentszéken felháborodást keltett Hunanean püspök elüldözése.⁸⁴

1681 januárjában a Propaganda Fide javaslatára XI. Ince pápa (1676–1689) azonnal az érsek eltávolítása mellett döntött. Torosowicz viszont már nem érte meg felmentését, mert 1681. március 21-én Lembergben elhalálozott.⁸⁵ Híve, Wartanowicz pedig Konstantinápolyba menekült a számonkérés elől.⁸⁶

Torosowicz érsek uniója számos problémát vetett fel. A Torosowicz által letett katolikus hitvallás csak a római pápa primátusának elismerésére szorítkozott. Az 1596. évi breszti rutén uniótól eltérően nem terjedt ki olyan fontos kérdésekre, mint az unitus örmény papok és világiak javadalmazása és társadalmi helyzetük javítása. Ez utóbbi ugyanakkor feleslegesnek is bizonyult, hiszen az örmény egyház és a világiak a 14. század közepe óta széles körű gazdasági, kereskedelmi és önkormányzati privilégiumokkal rendelkeztek. Ha a római katolikus egyház a lengyelországi örményeket gazdasági kiváltságok fejében szerette volna uniátatni, akkor ez a törekvés – pontosan a széles körű örmény kiváltságok tükrében – biztosan kudarcba fulladt volna.

Az unió ugyanakkor nem terjedt ki olyan égetően fontos teológiai és dogmatikai kérdésekre, mint a khalkédóni zsinat határozatainak és a *Filioque* elfogadására, a Triszagion-himnusz helytelen éneklésének elvetésére, továbbá a naptárhasználatra, az eukharisziára, valamint a liturgikus nyelvhasználatra. Torosowicz érsek uniói ellenére mindvégig a régi örmény szokások mellett tört lándzsát, és többek között ezért is küldte a Propaganda Fide Galanót, hogy úgymond javítsa ki az örmény unitusok körében dívó eretnek és schismatikus szokásokat és hibákat. A Szentszék továbbá azzal a problémával volt kénytelen szembesülni, hogy az unió csak akkor lehet Lengyelországban sikeres, ha a Torosowicz vezette örmény unitus örmény egyháznak intézményes keretet adnak, és biztosítják az érsekség számára az unitus örmény paputánpótlást.

Az unió egy olyan folyamatot indított el, amely a lengyelországi örmény közösségek teljes uniójához vezetett. Az unió egy több évszázados egyházi hagyományt tört meg, mert gyakorlatilag szétverte a régi apostoli örmény egyház helyi szervezetét, hogy utat engedjen az új unitus örmény egyházi szervezet kiépülésének Lengyelországban. Az apostoli egyház Lengyelországban szilárd alapokon állt, és az uniót Rómával csak komoly konfliktusok árán lehetett keresztülvinni. Torosowicz konfrontatív és ambiciózus személyisége megfelelt a római katolikus egyháznak. Ezzel magyarázható, hogy a Szentszék valójában nemtetszése ellenére sokáig szemet hunyt az érsek nem éppen finom módszerei, illetve zűrös magánélete felett; nem is beszélve arról, hogy Torosowicz soha nem fejezte be teológiai tanulmányait, és érsekké egy olyan örmény főpap (Melkiszedeek) szentelte fel, akinek saját egyházán belül mindvégig legitimációs problémái voltak.

Az érsek valójában egy, a szerkezetében szétesett egyházat hagyott maga után, és annak újjáépítése, az új egyházzervezet kiépítése utódjaira várt. Sarkított az a vélekedés is, hogy Torosowicz valójában az örmény katolikus egyház szervezetének alapjait rakta le. Ez nem felel meg a valóságnak, az érsekben nem volt meg az igazi katolikus szellem. Az unió megkötésében nem is nagy és nemes célok vezették, hanem pusztán ambícióból, öntörvényű hatalmi játékból, öncélúan, a közösségek heves tiltakozása ellenére mondott hűséget Rómának. Torosowicz nem is volt tudatában annak, hogy új egyházzervezetet építene ki Lengyelországban. Ő csak a saját érdekeit tartotta szem előtt. Öncélúsága, mint említettük, kapóra jött a római katolikus egyháznak. A Torosowicz-féle unió ugyanakkor előrevetítette más örmény közösségek sorsát, ugyanis konfesszionális szempontból érzékeny hatást gyakorolt a Podóliából és Moldvából 1668–1672 között Erdélybe menekült örménységre is.

Jegyzetek

¹ Az előzmények: *Nagy Kornél*: Az örmény apostoli egyház és Róma kapcsolata a középkorban. In: *Világtörténet*, 2006. ősz-tél, 47–51.

² Egyébiránt Hiak'intos püspök külön meghívót kapott a firenzei zsinatra a Szentszéktől, melyben arra kérte őt, hogy segítsen tető alá hozni az uniót az örményekkel. „Deus concordet vos in pace, in amore, in unione, quicquid Spiritus Sanctus illustraverit sanctam synodum, prompti sumus ei obedire.” Idézi: *Alex Balgy*: *Historia doctrinae catholicae inter Armenos unionisque eorum cum Ecclesia Romana*. Viennae, 1877. 88.; *Gregor Hofman*: *Die Einigung der armenischen Kirche*. In: *Orientalia Christiana Periodica* 5 (1939) No. 1. 151., 155.; *John Gill*: *The Council of Florence*. Cambridge, 1959. 305.; Az unitus Stefan Stefanowicz Roszka (örményesen: St'epanos Step'anean Rošk'ay) szerint az örmény katolikusok a ferrarra-firenzei zsinatra két püspököt és két vardapetet küldött tárgyalni. A szakirodalomtól eltérően itt az örmény történetíró Sargist, mint kaffai örmény püspököt, Yovak'im püspököt, valamint Martiros és T'omas nevű tudós örmény papokat említi. „Konstandin kat'otikos yasm ami anuamb bolor azgin Hayoc' arak'ē despans zYovakim episkoposn, Sargis episkoposn Kafayu, zMartiros ew zT'omas zvardapetsn, ork' čorekinn ēin ark' imastunk', aŕ surb žolovn Florenc'ioy, ur ēr Evkenios č'orrordn ew Yunac' kaysrn Yohannēs Palēlokos ew Yovsēp' patriargn Kostandinupolsi ew aylk' ew ēnkalan zamenayn sahanadrut'iwns surb žolovoy n aynorik.” [Konstantin katolikus abban az évben, az örmény nép nevében elküldi követeit – Yovakim püspököt, Sargis kaffai püspököt, Martiros és T'omas vardapeteket, kik mind a négyen tudós emberek voltak – a firenzei szent zsinatra, ahol jelen voltak még IV. Jenő pápa, Palailogosz János, a görögök császára, József, Konstantinápoly pátriárkája, és sokan mások, ahol elfogadták annak a szent zsinatnak minden rendelkezését.] Idézi: *Step'anos Rošk'a*: *Žamanakagrut' iwn kam ekelec' akank' tarekank'*. Vienna, 1964. 156.; *Gregorio Petrowicz*: *La chiesa armena in Polonia*. Roma, 1971. 52.; *Gustav Gündisch* (Hrsg): *Urkunden zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Band V. Köln–Wien, 1975. 25.

³ *Mik'ayēl Č'amč'eanc'*: *Patmut' iwn Hayoc' i skzbanē ašxarhi minč'ew c'amn 1784* [Örményország története a világ keletkezésétől az 1784-es esztendőig]. Tomus 3. Venetika, 1786. 474.

⁴ „Christi sedem tenes, Christi vicarius es in sede apostolorum. Venimus ad te, caput nostrum. Venimus ad pastorem nostrum. Tu es fundamentum ecclesiae. Omne membrum, quod elongavit se a te, infirmatum est,

et gregem, qui se a te separavit, fera pessima decoravit eum. Ecclesia, quae te non fuit secuta vel per te sustentata, funditus fuit eversa. Tu caput, condole membris. Tu pastor, collige gregem. Tu fundamentum, confirma ecclesias. Tu, qui habes potestatem caelestium clavium, aperi nobis portam vitae aeternae.” Idézi: *Gregor Hofman* (ed.): *Documenta Concilii Florentini de Unione Armenorum*. Romae, 1935. 20.; *Step'anos Rošk'ay*: i. m. 156.; *Gregorio Petrowicz*: *La chiesa armena in Polonia*. i. m. 52.

⁵ *Gregor Hofman*: *Die Einigung*. i. m. 158. 161.

⁶ „Minč' linēr i žolovn Florēnc'iaj miut'iwnn Yunac' ēnd ekelec'woyn Hřomay žamanec'in Hayoc' kat'olikosis patgamawork'n, ork' xndrec'in i surb žolovoyv usanil čšmarit hawatoy, oroc' Ewgenios p'ap'n zhawatoy dawanut'iwnn, aysink'n zHanganakn Konstantinu Polsi žoloyv ēnd bariwk'n Or i Hōri ew yOrdwoy bxi, tay, ew zeōt'n xorhurds ekelec'woy tay. Ew Hayk' patgamawork's zays ew zžolovn K'alkedoni ew zaylsn ēndunec'in.” [Miközben a firenzei zsinaton a görögöknek a Róma egyházával történő uniója zajlott, megérkeztek az örményországi katolikosz küldöttei, akik azt kérték a szent zsinaton, hogy hadd tanulhassák meg az igazi hitnek dolgait, vagyis Jenő pápa hitvallását; azaz mutassa meg a konstantinápolyi zsinat hitvallását azzal mondattal, hogy az „Atyától és a Fiútól származik”, és mutassa meg az egyház hét szentségét is. Az örményországi küldöttek mindezeket, valamint a khalkédóni és a többi egyetemes zsinatok tanítását is elfogadták.] Idézi *Step'anos Rošk'ay*: i. m. 156.

⁷ *François Tournbize*: *Histoire politique et religieuse de l'Arménie*. Paris, 1900. 369.; *Jean De Guibert*: *Le décret du Concile de Florence pour les Arméniens; sa valeur Dogmatique*. In: *Bulletin de Littérature Ecclésiastique*, 20 (1919) 81–95. 150–162. 195–215.; *Gregor Hofman*: *Die Einigung*. i. m. 165–169.; *Gregorio Petrowicz*: *La chiesa armena in Polonia*. i. m. 53.

⁸ *Gregor Hofman*: *Die Einigung*. i. m. 173–176.

⁹ *Zbiegniew Olbertyński*: *Die Florentiner Union der polnischen Armenier und ihr Bischofskatalog*. Roma, 1934. 44.

¹⁰ „Unde iidem tui oratores, Spiritui Sancto acquieverunt puris animis et assensum sponte praestiterunt decreto, quod praesidentibus nobis per dictam synodum vicesimo secundo mensis novembris proxime praeteriti promulgatum extitit.” Idézi: *Zbiegniew Olbertyński*: i. m. 12. Olbertyński igen töredékesen közölte ezt a dokumentumot, annak ellenére, hogy az érsek jelenléte mellett szállt síkra. Nasredinean érsek zsinati részvételét Hofman is megerősítette. „Unde iidem tui oratores, tamquam viri sapientes, cognoscentes romanae ecclesiae veritatem ita ostensam et declaratam fuisse, ut nulla contradictio fieri posset, ac huiusmodi cognite veritati et ipsi Spiritui Sancto, per quem Christus, salvator noster, qui aeterna veritas est, ecclesiam, sponsam suam, omnem veritatem docturum esse praedixit, obsistere non valentes. Considerantes insuper, hanc sanctam synodum eodem Spiritui Sancto innixam, diffiniri velle, prout diffinitum est, edocti, Spiritui Sancto acquieverunt puris animis et assensum sponte praestiterunt decreto, quod praesidentibus nobis per dictam synodum vicesimo secundo mensis Novembris proxime praeteriti promulgatum extitit.” Idézi: *Gregor Hofman* (ed.): *Documenta*. i. m. 50.; *Gregorio Petrowicz*: *La chiesa armena in Polonia*. i. m. 54.

¹¹ A dokumentum címe: *lura armenicalia, privilegia et documenta, in archivio residentiae privilegitae nobilium ac honoratorum dominorum iudicum nationis Armenae Leopoliensis reperibilia, anno Domini 1781, die 29-va Mai revisa*. Lásd erről: *Zbiegniew Olbertyński*. i. m. 24. Az iratot jelenleg a velencei mechitarista főapátság levéltárában őrzik.

¹² „Anno incarnationis Domini 1439 die 18va mensis Ianuarii. Venerabilis Gregorius, archiepiscopus Illouae, misit oratores duos ad synodum Florentinam, praesidente Eugenio summo pontifice. Qui cum adessent sanctae sinodi in omnibus sessionibus, exauditis omnibus controversiis ad sanctam fidem sese regulantibus et sese in omnibus argumenti convincentibus illuminati gratia Spiritus Sancti, ad quam directe a venerabili Gregorio, archiepiscopo suo et populo armenorum ad eandem sanctam synodum ordinati fuerunt, in omnibus adhaeserunt, tam suo, quam archiepiscopi sui et populi Armeni nomine, uti ordinati legati post quam subsecutam unionem cum Sancta Sede Apostolica, summus pontifex Eugenius literis suis missilibus, fraternae charitatis plenius datus per dilectum filium Narsem monachum Caphensem, in his negotiis bene informatum, praedictum archiepiscopum ad sanctam unionem adhortavit, ut eidem decreto assentiat et ex se ipso exemplum populo armeno praebeat et instituat, nec non literas responsiales per eundem dilectum Narsem monachum de firma declaratione sua eiusmodi sinodialis decreti dirigat Florentiam.” Idézi: *Zbiegniew Olbertyński*: i. m. 24.; *Gregor Hofman* (ed.): *Documenta*. i. m. 52.; *Gregorio Petrowicz*: *La chiesa armena in Polonia*. i. m. 57.

¹³ *Franz Bischoff* (Hrsg): *Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg*. Wien, 1864. 16–19.

¹⁴ *Zbiegniew Olbertyński*: i. m. 44.; *Gregor Hofman* (ed.): *Documenta*. i. m. 1935. 47.

¹⁵ *Mesrop Vardapet*: *Patmut'iw'n hay ekelec'ii* [Az örmény egyház története]. Pëyrut', 1957. 181–182.

¹⁶ „Filii quoque mei spirituales Sarchis Verthebet et Thomas Verthebed venerunt ad te, meam personam repraesentantes. Quidquid tecum fecerunt ac dixerunt, totum gratiose accepto, quo a te altissimo sit statutum.” Idézi: *Gregor Hofman* (ed.): *Die Einigung*. i. m. 176–177.; *Gregorio Petrowicz*: *La chiesa*

armena in Polonia. i. m. 59.

¹⁷ *Aṙak'el Dawrižec'i*: Patmut'iwñ Aṙak'el vardapeti Dawrižec' woy [Aṙak'el Dawrižec'i vardapet története]. Valaršapat, 1896. 418–419.

¹⁸ „Peractis mihi a Sede Apostolica commissis in partibus Armeniae inferioribus, cum me sensissent orientales antistites occidentales partes adire volentem legatione functurum, accurate singuli mihi suas litteras destinantur. Voce itaque omnium orientalium antistitum, potissime vero Reverendissimi Domini Carabith Patriarchae Vagserabat et grandis omnium Armenorum, Honoratissimorum et Dominorum Archiepiscoporum Nachaoensis, Gambaliae, Taurisii et Tafesilii, qui quamvis vivant sub tyrannica servitute, tamen Sedis Apostolicae magisterio semper intendunt.” Idézi: *Gregor Hofman*: Die Einigung. i. m. 184.; Lásd erről még: *Gregorio Petrowicz*: La chiesa armena in Polonia. i. m. 59–60.

¹⁹ *Mik'ayēl Č'amč'eanc'*: i. m. 483–484.; *Gregor Hofman*: Die Einigung. i. m. 179–182.

²⁰ „Ne sine ulla recusatione reciperent, quicquid, Sancta Synodus decerneret atque declararet.” Idézi: *Zbiegniew Olbertyński*: i. m. 44.; *Gregorio Petrowicz*: La chiesa armena in Polonia. i. m. 60.

²¹ *Oscar Halecki*: From Florence to Brest. Rome, 1958. 55–59.

²² „Pium tuae fraternitatis ardorem in procuranda Armenorum populorum unione cum Romana Ecclesia commendamus plurimum in Domino et veris laudibus extollimus.” Idézi: *Zbiegniew Olbertyński*: i. m. 44–45.

²³ Az unió kapcsán felmerült az a hipotézis, hogy Nasredinean érsek Lembergben úgynevezett preuniós állapotot teremtett, és ezzel előkészítette a lengyelországi örmények unióját a 17. században. Ez a megállapítás erőltetettnek tűnik, és semmilyen valóságalapja nincs. Először is a 17. század elejéig a lengyelországi örmény egyház az egyik legjelölisebb híve volt az örményországi katolikoszoknak. Másodsor a 17. század elején meginduló unióis törekvéseket nem szabad összekapcsolni a firenzei unióval, mert mindkettőt különböző megfontolások vezették, és jellegüket tekintve is nagy különbségek mutatkoztak. A 15. században Lemberg örmény érseksége tulajdonképpen az akkori hivatalban lévő katolikosz (VI. Konstantin) szándékának megfelelően járt el: azaz volt politikai felhatalmazása, szemben a 17. századival, amely bizonyos tekintetben öncélú és konkrétan egy bizonyos személyhez köthető unió volt. Lásd erről: *Lewond Ališan*: Hay–Venet kam arnč'ut'iwñk' Hayoc' ew Venetac' [Hay–Venet. Az örmény–velencei kapcsolatok története]. Venetika, 1896. 134.; *Step'anos Rošk'ay*: i. m. 157.; *Gregorio Petrowicz*: La chiesa armena in Polonia. i. m. 61.; *Puskás Attila*: Az örmény apostoli egyház és az örmény katolikus egyház identitástudata. In: Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében. Szerk.: Öze Sándor–Kovács Bálint. Pülsicsaba, 2006. 23.

²⁴ *Nagy Kornél*: II. Aristakēs katolikos enciklikája 1476-ból. In: Egyháztörténeti Szemle, 2 (2001) 1. sz. 112–113.

²⁵ *Malakiay Örmanean*: Azgapatum [Nemzettörténet]. Konstandupol, 1960. 2287–2290.

²⁶ *Nersēs Akinean*: Azatut'ean šaržumē XV–XVI darun Hayoc' mēj [Szabadságeszmék a 16–17. századi Örményországban]. In: Handēs Amsorea, 31–32 (1917–1918). 141–154.

²⁷ *Gregorio Petrowicz*: La chiesa armena in Polonia. i. m. 87–88.

²⁸ *Minas Bžškeanc'*: Čanaparhordutiwn i Lehastan [Lengyelországi utazás]. Venetika, 1830. 110.; *Lewond Ališan*: Hayapatum [Örmény történet]. Venetika, 1901. 593.

²⁹ *Lewond Ališan* (Ašx.): Kamenic': Taregirk' Hayoc' Lehastani ew Ŗumenioy [Kamenec'i krónika. A lengyelországi és romániai örmények évkönyvei]. Venetika, 1896. 324–326.

³⁰ *Mik'ayēl Č'amč'eanc'*: i. m. 517.; *Gregorio Petrowicz*: La chiesa armena in Polonia. i. m. 90–91.

³¹ *Paulus Sarpi*: Historia Concilii Tridentini. Lipsiae, 1699. 653–654.

³² Roszka szerint V. István katolikosz 1551-ben halt meg Lembergben. Sírja az érseki székesegyházban található. „Step'anos Kat'otikos Ejmjacni kam ěnkac'eal yat'oroyñ kam iwrovi t'oteal, ert'ay i Hřom ew kataraeal zhnazandut'iwñ ew zuxtn iwř gay i Lēopolis ew meřani yasm ami, orpēs c'uc'anē gerezmak'arin nora gim. 1551 [István ejmjiacni katolikosz miután elfoglalta székét, és elhagyta híveit, Rómába távozott, ott engedelmességet és esküt téve Lembergbe érkezik, és ugyanabban az évben (sic! 1551) meghal, mint ahogyan azt a sírfelirata is mutatja]. Hoc sepulchrum est Reverendissimi Patris Stephani Patriarchae maioris Armeniae, qui Romae fuit et Leopolim adveniens animam suam Deo tradidit.” Idézi: *Step'anos Rošk'ay*: i. m. 164.

³³ A missziók fogadásának nemcsak teológiai és dogmatikai, hanem politikai okai is voltak. A két iszlám birodalom útközönájában fekvő örmény tartományok a keresztyén Nyugattól várták a segítséget, hogy megszabaduljanak az idegen uralomtól, így az egyház egyes, felsőbb körei is hajlandónak mutatkoztak az egyesülésre Rómával. *Nersēs Akinean*: Movsēs Tat'ewac'i Hayoc' Kat'otikosñ ew ir žamanakē [Movsēs Tat'ewac'i az örmények katolikosza és pontifikátusa]. Vienna, 1936. 37–39., 322.

³⁴ *Malak'iy Örmanean*: Hayoc' ekelec'in [Az örmény egyház]. Erewan, 1993. 108.

³⁵ *Aṙak'el Dawrižec'i*: i. m. 54–55.; *Edmond (= Ödön) Schütz*: An Armenien–Kipchak Document of 1640 from Lvov and its Background in Armenia and in the Diaspora. In: Between the Danube and the Caucasus.

A Collection of Papers concerning Oriental Sources on the History of the Peoples of Central and South-Eastern Europe. Ed. by György Kara. Budapest, 1987. 268.

³⁶ *Malakiay Őrmanean: Hayoc' ekelec'in*. i. m. 95–101.

³⁷ *Hay žotovurdi patmut'yun* [Az őrmény nép története]. Vol. 4. Erewan, 1972. 116. (A továbbiakban: Patmut'yun.)

³⁸ Patmut'yun. i. m. 99.; *Ašot Abrahamyan: Hamařot urvagic hay galt'avayreri patmut'yan* [Az őrmény kolóniák vázlatos története]. Vol. 1. Erewan, 1964. 253.; *Schütz Ődön: Az őrmények kitelepítése Perzsiába. Az 1604-es 'nagy szürgün' őrmény források alapján*. In: Keletkutatás, 1988. ősz, 50–66.

³⁹ *Ařakel Dawriřec'i*. i. m. 206.; *Step'anos Rořk'ay*. i. m. 168–169.

⁴⁰ *Ařakel Dawriřec'i*. i. m. 202–206.

⁴¹ Érdekeség, hogy maga Melkiszdedek nem települt át Perzsiába, hanem az őrmény területeken maradt, és jó két évtizedig vezette az egyházat. Az őrmény egyháztörténeti munkák elég megvetően nyilatkoznak a főpap cselekedeteiről, azt hangoztatva, hogy Melkiszdedek nem törvényes úton lett az őrmény egyház vezetője. Ugyanakkor százötven korabeli kézirat és szertartáskönyv kolofónjából (*yiřatakaran*) az derül ki, hogy százharcmincben kimondottan Melkiszdedeket említik, és csak tizenhatban V. Dávidot. Tíz dokumentumban fordul elő mindkettő az őrmények egyházfőjeként. Lásd erről a következőt: *Ařak'el Dawriřec'i*. i. m. 1896. 218–219.; *A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVIIth and XVIIIth Century*. Vol. 1. London, 1939. 101. 160–161.; *Step'anos Rořk'ay*. i. m. 1964. 170.; *Vardan Hakobyan – Aram Hovhannisyan* (Ařx.): *Hayeren jeařreri XVII dari hiřatakaran* [17. századi őrmény kéziratok kolofónjai]. Vol. 1. Erewan, 1974. VII–VIII. XIII–XIV.; *Schütz Ődön*: i. m. 269–270.

⁴² *Lewond Aliřan. Hay–Venet*. i. m. 1896. 205.

⁴³ *Ařak'el Dawriřec'i*. i. m. 217.; *Step'anos Rořk'ay*. i. m. 1964. 171.; *Schütz Ődön: An Armenian–Kipchak Document*. i. m. 277.

⁴⁴ *Malakiay Őrmanean: Azgapatum*. i. m. 2316–2317.

⁴⁵ *Nersēs Akinean: Movsēs*. i. m. 176.; *Malakiay Őrmanean: Azgapatum*. i. m. 2316.; „Melk'iset' kat'olikos Eřmiancni greac' zhazanadut'iwn ew zdawanut'iwn ař Grigor ŽE.” [Melkiszdedek (ellen)katholikosz Eřmiancinnál katolikus hitvallást és engedelmességet tanúsító levelet írt XV. Gergely pápának.] Idézi: *Step'anos Rořk'ay*. i. m. 171.; Roszka szerint Melkiszdedek 1623-ban VIII. Orbán pápának is írásban letette a katolikus hitvallást. „Noyn Melk'iset' kat'olikosn orpēs i veroy, 1622, greac' ew ař Urbanos Ę.” [Ugyanaz a Melkiszdedek (ellen)katholikosz, mint az előbb 1622-ben, írásban (hitvallást) tett VIII. Orbán pápának.] Idézi: *Step'anos Rořk'ay*. i. m. 172.

⁴⁶ *A Chronicle of the Carmelites*. i. m. 210.; *Malakiay Őrmanean: Azgapatum*. i. m. 2322–2323.

⁴⁷ *Karekin Sarkissian: The Council of Chalcedon and the Armenian Church*. London, 1975. 112–115.

⁴⁸ *Nersēs Akinean: Movsēs*. i. m. 300–304.; *A Chronicle of the Carmelites*. i. m. 319.

⁴⁹ *A Chronicle of the Carmelites*. i. m. 99., 191., 210., 244.

⁵⁰ Világosító Szent Gergely ereklyéje a pápai kincstárba került, és azt csak 2001-ben szolgáltatva vissza a római katolikus egyház az őrmény apostoli egyháznak. Az ereklyéről lásd bővebben: *Ařak'el Dawriřec'i*. i. m. 9–13., 27–29., 222–228.; *A Chronicle of the Carmelites*. i. m. 321. 344.; *Schütz Ődön: An Armenian–Kipchak Document*. i. m. 269., 276.

⁵¹ *Gregorio Petrowicz: L'unione degli armeni di Polonia con la Santa Sede*. Roma, 1950. 11.; *Step'anos Rořk'ay*. i. m. 164.; *Schütz Ődön: An Armenian–Kipchak Document*. i. m. 272–275.

⁵² *Ařak'el Dawriřec'i*. i. m. 364.; *Nersēs Akinean: Movsēs*. i. m. 339–359.

⁵³ A későbbi lembergi – és egyben első – őrmény unitus érsek, Vardan Hunanean beszámolója szerint maga III. Mózes katolikosz tizenkét őrmény püspökkel együtt is uniált Rómával. Ezt az anyaországi őrmény források nem erősítik meg, sőt a szentszéki követjelentések sem tesznek róla említést III. Mózes uniójáról. Erről az eseményről a szentszéki levéltárakban adatot nem találtam. Vö erről: *Mik'ayēl Ć'amč'eanc'*. i. m. 610–612.; *Nersēs Akinean: Movsēs*. i. m. 350.; *Step'anos Rořk'ay*. i. m. 173.

⁵⁴ *Oscar Halecki: Európa millenniuma*. Budapest, 1993. 186.

⁵⁵ *Frank Zacharyasiewicz: Wiadomoř o Ormianach w Polsce*. Łwów, 1842. 78.

⁵⁶ Tulajdonképpen ekkor alakult meg a lembergi őrmény érsekség is. I. Mesrop (Mesrop Artazec'i) volt az őrmény egyházfő. Lásd erről: *Malakiay Őrmanean: Hayoc' ekelec'in*. i. m. 255.

⁵⁷ Vö. erről részletesen: *Gregorio Petrowicz: La chiesa armena in Polonia*. i. m. 22. 37–46. 61., 91., 238., 248., 261., 296., 300.

⁵⁸ *Gregorio Petrowicz: L'unione*. i. m. 51.

⁵⁹ *Ařak'el Dawriřec'i*. i. m. 364.

⁶⁰ *Ařak'el Dawriřec'i*. i. m. 365–366.; *Ašot Abrahamyan*: i. m. 222–223.; *Gayane Pingirian: La chapitre 28 du 'Livres des Histoire' d'Ařak'el Dawriřec'i et ses sources concernant le mouvement des colonies arméniennes d'Ukraine durant les années 20–50 du 17e siècle*. In: *Revue des études arméniennes*, 14 (1980). 451–452.; Roszka szerint Torosowicz Melkiszdedek ellenkatholikosz kezébe tette le a katolikus hitvallást. Az

ellenkatholikosz tulajdonképpen azért is szentelte fel Torosowiczot, mert Mesrop Kaffayec'i érsek 1624-ben bekövetkezett halála óta az örmény érseki széket nem töltötték be Lembergben. „Melik'set' kat'olikos zamaneal i Lehs, i Lëopolis, ew gteal [ër] zat'oqn parap, jëpnadrë zabelay tër Nikolayos T'orosoviv' [Ark']episkopos Hayoc' Lehac'woc' ew tay nma aqnel dawanut'iwn uflap'ar hawatoy ënddëm kamac' zolovrdëann, or deq ews herjwacol ër.” [Melkiszdedek [ellen]katholikosz i lengyelországi Lembergbe érkezve az örmény érseki széket üresen találta, és majd a lengyelországi örmények érsekévé szentelte fel Nikol Torosowicz szerzetest, aki az akkor még eretnek közösség akarata ellenére letette [Melkiszdedek] kezébe a katolikus hitvallást.] Idézi: *Step'anos Rošk'a*: i. m. 172.; Lásd erről: *Minas Bžškeanc'*: i. m. 107.; *Yakob Dašëan* (Ašx.): C'uc'ak hayëren jëragrac Matenadaranin Mxitareanc' i Vienna [A bécsi mechitarista kongregáció örmény kéziratgyűjteményének katalógusa.]. Vienna, 1895. 441.; *Lëwond Ališan* (Ašx.): Kamenic'. Taregirk' Hayoc' Lehastani ew Rumeniyo [Kamenec'i krónika. A lengyelországi és romániai örmények évkönyvei]. Venetik, 1896. 110. 172–176. 185.; *Gregorio Petrowicz*: La chiesa armena in Polonia. i. m. 136.

⁶¹ *Nersës Akinean*: Movsës. i. m. 249–250.; *Gregorio Petrowicz*: L'unione. i. m. 16., 52.

⁶² „Ex magna familia et nobilissimi viri filius.” APF (= Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide”, Roma) SOCG (= Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali). Vol. 291. Fol. 167r.–v.; Lásd erről: *Frank Zacharyasiewicz*: i. m. 78.; „Nicolaus natus quondam Baronis Iacob Torozovitiis nationis Armenorum.” Idézi: *Patritius Gauchat* (ed.): Hierarchia Catholica medii et recentiores aevi. Vol. 4. (1592–1667). Monasterii, 1935. 220.; *Nersës Akinean*: Movsës. i. m. 250.

⁶³ *Lëwond Ališan* (Ašx.): Kamenic'. i. m. 204.; *Arak'el Dawrižec'i*: i. m. 364.; *Step'anos Rošk'ay*: i. m. 174.

⁶⁴ *Frank Zacharyasiewicz*: i. m. 77.; *Gregorio Petrowicz*: L'unione. i. m. 9–12., 23.

⁶⁵ *Lëwond Ališan* (Ašx.): Kamenic'. i. m. 204.; *Nersës Akinean*: Movsës. i. m. 251–255.

⁶⁶ APF SC (= Scritture riferite nei Congressi) Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 70r.–71r.; Lásd erről: *Arak'el Dawrižec'i*: i. m. 366–369.; *Lëwond Ališan* (Ašx.): Kamenic'. i. m. 25. 206. 211.; *Nersës Akinean*: Movsës. i. m. 255.; *Gayane Pingirian*: i. m. 451.; *Schütz Ödön*: An Armenian–Kipchak Document. i. m. 290–291.

⁶⁷ *Gregorio Petrowicz*: L'unione. i. m. 25–26.

⁶⁸ APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 102r.–v. Fol. 103r.–104v.; Lásd erről: *Arak'el Dawrižec'i*: i. m. 375–376.; *Lëwond Ališan* (Ašx.): Kamenic'. i. m. 209.; A Hierarchia Catholica szerint Torosowicz 1630-ban tért át a római katolikus vallásra, és 1635. május 22-én lett leMBERGI ÖRMÉNY UNITUS ÉRSEK. A palliumot a Szentszéktől 1639. július 9-én kapja meg. „Undecimo Kalendas Iunii anno 1635 Nicolaus (...) promovetur ad Ecclesiam Archiepiscopalem Leopoliensis.” Idézi: Hierarchia Catholica. i. m. 220.

⁶⁹ „Cum clericis meis intercipi, incarceravi et poenis arbitris punivi.” APF SOCG. Vol. 64. Fol. 148r.; APF SOCG. Vol. 65. Fol. 164r.–v.; Lásd erről: *Gregorio Petrowicz*: L'unione. i. m. 123.; *Schütz Ödön*: An Armenian–Kipchak Document. i. m. 295.

⁷⁰ APF SOCG. Vol. 293. Fol. 151r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 109r. Lásd erről: *Gregorio Petrowicz*: L'unione. i. m. 79–80. 101–102.; *Schütz Ödön*: An Armenian–Kipchak Document. i. m. 296.

⁷¹ APF SOCG. Vol. 293. Fol. 247r. Fol. 249r. Fol. 256r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 107r.–108v. Fol. 110r. Lásd erről: *Arak'el Dawrižec'i*: i. m. 383.; *Gregorio Petrowicz*: i. m. 104. 115.; *Step'anos Rošk'ay*: i. m. 176.

⁷² Torosowicz érsek Andrea Scalimoli da Castellana konventuális ferences szerzetes, misszióprefektus levelén keresztül kérte ifjabb Antonio Barberini bíborost, a Propaganda Fide prefektusát, és a Domonkos-rend kardinális protektorát, hogy hívja vissza Lembergől Piromallit, aki öt rendszeresen zaklatta. „Il presente lator di questa Monsignor Illustrissimo et Reverendissimo Arcivescovo d'Armeni residente in detta città di Leopoli, prelado veramente degno d'esser honorato, et stimato in queste parti dalla Sacra Congregazione, si per il suo ardentissimo zelo, che ha di propagar' la Santa Fede Cattolica com'anco per la sua integerrima vita. Hora viene in Roma per smorciare un accensa face d'un ambizioso zizaniateore che seminando zizanie ha germinato una grande scisma con gradissimo detrimento della santa fede apostolica romana. Sua Signoria s'abbochi con l'Eminentissimo Signor Cardinale Antonio, che non solo come prefetto di questa Sacra Congregazione, ma particolarmente come protettore della religione dominicana, si chiami a se con bel modo questo Padre Dominicano, che perturba la buona mente, et impedisce la fruttuosa et pastorale cura di questo prelado, et non si dia più luogo di ritornare in questa parti, ma si trattenghi nella sua religione domenicana, ut remotu causa, removeatur effectus magni detrimenti, quod ex schismaticis operibus istius Patris Dominicani posset in die venire in Sanctam Fidem Catholicam.” Idézi: *Tóth István György* (ed.): Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania. 1572–1717). Vol. 2. Roma–Budapest, 2002. 1284. Piromalli és Torosowicz konfliktusáról lásd még: *Step'anos Rošk'ay*: i. m. 176.

⁷³ Hierarchia Catholica. i. m. 1935. 115. 253.; *Gregorio Petrowicz*: L'unione. i. m. 113–115.; Marcantonio van den Oudenrijn (ed.): Linguae Haicanae scriptores Ord. Praed. Cong. Fratrum Uniatorum et FF. Armenorum. Bern, 1960. 50.

⁷⁴ *Araġ'el Dawriżec'i*: i. m. 387.; *Gregorio Petrowicz*: L'unione. i. m. 266.; *Step'anos Rošk'ay*: i. m. 176–177.

⁷⁵ „Vivet cum meretrice vitam agit sordissimam, cum mulier manet et eam tenet publice et fovet, cum qua prolem suscepit trinam.” APF SOCG. Vol. 65. Fol. 165/r.–v.; APF SOCG. Vol. 224. Fol. 101r.; APF SOCG. Vol. 225. Fol. 100/r.–v.; APF CP (= Congregazioni Particolari). Vol. 22. Fol. 5r. Fol. 144/r.–v.; Lásd erről: *Gregorio Petrowicz*: L'unione. i. m. 124., 195–196., 266.

⁷⁶ APF SOCG. Vol. 121. Fol. 322r.; APF SOCG. Vol. 228. Fol. 37r. Fol. 122/r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 118/r.–v. Fol. 394/r.–v.; Lásd erről: *Gregorio Petrowicz*: L'unione. i. m. 165., 172.; *Step'anos Rošk'ay*: 180–181. 195.; *Schütz Ödön*: An Armenian–Kipchak Document. i. m. 303–305.

⁷⁷ APF SOCG. Vol. 225. Fol. 132/r.–v.

⁷⁸ Lásd erről az alábbi Propaganda Fide dokumentumokat: APF Acta SC (= Acta Sacrae Congregationis). Vol. 39. Fol. 207/r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 1. Fol. 462r.–463/v. Fol. 466r. Fol. 484r. Fol. 485r. Fol. 490/r.–v. Fol. 507r. Fol. 510r. Fol. 511/r.–v. Fol. 513r.–514r. Fol. 515/r.–v. Fol. 517r.–518/v. Fol. 520/r.–v. Fol. 521/r.–v. Fol. 522r. Fol. 525r.–526/v. Fol. 527r. Fol. 529/r.–v. Fol. 585r.–598/v. Fol. 602r.–610/v. Fol. 616/r.–v. Fol. 618/r.–v. Fol. 620r.–621/v. Fol. 632r. Fol. 633r.–634/v. Fol. 636r. Fol. 638r.–639r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 199/r.–v. Fol. 200/r.–v. Fol. 209r.–211/v. Fol. 226r. Fol. 227r.–228r. Fol. 231/r.–v. Fol. 238r. Fol. 332r.–337/v. Fol. 493/r.–v. Fol. 517r.; Roszka szerint Hunaneant maga Torosowicz szentelte püspökké, de ezt a szentszéki dokumentumok nem erősítették meg. Sőt az unitus történetíró Wartanowiczról munkájában egy szót sem ír. „Nikolayos Ark'episkoposn t'uylatwut'eamb Surb Żolovoy, entré ew jępnadrę yajord iwr zTęr Vardann Yunanean, anwamb Episkopos Epifanioy.” [Nikol érsek a Szentzék jóváhagyásával Epiphania címzetes püspökének választja meg és szenteli fel helyetteséül (sic! koadjutorává) Vardan Hunanean nevű urat.] Idézi: *Step'anos Rošk'ay*: i. m. 183.

⁷⁹ APF Acta SC. Vol. 39. Fol. 207r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 209r.–221/v. Fol. 226/r.–v. Fol. 227/r.–v. Fol. 231/r.–v. Fol. 238/r.–v. Fol. 300r. Fol. 335r.–337/v.; Lásd erről: *Step'anos Rošk'ay*: i. m. 182–183.

⁸⁰ APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 442/r.–v.

⁸¹ APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 448r. Fol. 450r. Fol. 470/r.–v. Fol. 487r. Fol. 493/r.–v. Fol. 542r. Fol. 548r. Fol. 556/r.–v. Fol. 596/r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 100/r.–v. Fol. 132r. Fol. 133r. Fol. 144r.; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 1. Fol. 287r.; APF SC MPR (= Moscovia Polonia Rutenia). Vol. 1. Fol. 660/r.–v.; Wartanowiczról lásd: *Athanasius Welikyj* (ed.): Litterae episcoporum historiam Ucrainiae illustrantes. Vol. 3 (1665–1690). Romae, 1974. 165–167.

⁸² APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 381r.–382/v. Fol. 413r.–417/v. Fol. 420/r.–v. Fol. 427r. Lásd erről: *Gregorio Petrowicz*: L'unione. i. m. 1950. 225–229. 235. 246–251. 266–270. 297.

⁸³ APF Acta SC. Vol. 39. Fol. 208r.; APF SOCG. Vol. 225. Fol. 270r.; Lásd erről: *Gregorio Petrowicz*: L'unione. i. m. 295.

⁸⁴ APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 574r. Fol. 650/r.–v.; APF SC Fondo MPR. Vol. 2. Fol. 244/r.–v. Fol. 260r.–261/v. Fol. 264r.–267/v.

⁸⁵ APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 287r. Fol. 353r. Fol. 361r.–362/v. Roszka a korát illetően téved, hiszen Torosowicz 1604-ben született, és a 77. évében volt halálakor. „Nikolayos T'orosovič'n Ark'episkoposn Lęopolsi golov amac' 85, yaysm ami Marti 21, yet anpatmeli ašxatanac' iwroc', ardeamk' li hangeaw i K'ristos, i Lęopolis.” [Nikol Torosowicz leMBERGI érsek annak az éVnek [1681.] március 21-én 85 éves korában, szavakban ki nem fejezhető fáradozásai után, Lembergen megbékélt Krisztusban.] Idézi: *Step'anos Rošk'ay*: i. m. 184.

⁸⁶ APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 282r. Fol. 310/r.–v.; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 2. Fol. 126r.–127r. Fol. 134r.–135/v.; Lásd erről: Bņni Miut'iwn Hayoc' Lehastani ěnd ekelec'woyn Hřovmay. Żamanakic' Yišatakarak' [A lengyelországi őrmények erőszakolt uniója Rómával. Korabeli megemlékezések alapján]. Sankt-Petersburg, 1884. 26., 31., 38., 164.; *Araġ'el Dawriżec'i*: i. m. 384.; *Gregorio Petrowicz*: L'unione. i. m. 307.; *Schütz Ödön*: An Armenian–Kipchak Document. i. m. 305., 309.